Jeszenszky Géza

1956 és a rendszerváltozás

Litván György emlékének

„az ötvenhatot átélt emberek tudatában vagy esetleg csak tudatuk mélyén nem hunyt ki a forradalom emléke”[1]

Ellenzékek találkozása

Winston Churchill az 1940-es angliai csatát a brit történelem „legremekebb órájá”-nak (finest hour) nevezte. Magyarország újkori történelmében három esemény is igényt tarthat hasonló minősítésre: az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, az 1956-os forradalom, és 1989, a rendszerváltozás. Mindhármat megelőzte egy (nagyon eltérő hosszúságú) reformidőszak, annak előkészítő, mozgósító szerepe nélkül nem lett volna március 15-e és szabadságharc, október 23-án nem robbant volna ki forradalom, és 18 éve nem lett volna rendszerváltozás. Az első kettő a külső beavatkozás miatt vereséget szenvedett, de a kedvezőbbre forduló külpolitikai helyzetet kihasználó belső erők idővel győzelemre vitték. A harmadik fordulat sikeres volt, annak kihasználásával ugyan már kevésbé lehetünk elégedettek, de egy olyan pályát nyitott meg az ország előtt, amelyen – Kossuth szavaival – „a jövőnek mestere” lehet.

Az 1867-es kiegyezés magyar főszereplői prominens 48-asok, illetve szabadságharcosok voltak, és az 1865-ben megválasztott Országgyűlés döntő többsége is aktív szerepet vitt az 1840-es években. 1956-nak nemcsak Nagy Imre „új kurzus”-a és a Petőfi Kör volt az előkészítője, de az 1945-48-as koalíciós időszak is. A forradalomban politikai szerepet vállalók jelentős része az 1947/48-ban szétvert politikai pártok tagjaiból került ki, és a társadalom egésze még nagyon jól emlékezett a kommunista diktatúra előtti időkre, az annak megakadályozását célzó küzdelmekre. Természetes volt, hogy azonnal feléledtek az akkori politikai pártok, s hogy Nagy Imre október 30-i kormánya az egykori négy koalíciós partnerre épült.

Az 56-os forradalom győzelmének is tekinthető 1989-es rendszerváltozást a 33 évvel korábbi főszereplők többsége nem élhette meg, de az újjáéledt politikai életben igen sok 56-os, sőt több 1945-47-es is komoly szerepet vállalt. Az új politikai elit többségének legnagyobb – bár elfojtott – élménye az 56-os forradalom volt, a fiatalabbak számára pedig a megvilágosodást, a kommunista rendszerből történt végső kiábrándulást a forradalom és a megtorlás részleteinek a megismerése hozta meg. 1989 „csatakiáltása” 1956 volt, annak céljait akarta sikerre vinni. Minek és kiknek köszönhető, hogy a Kádár-korszakot 56-tal kapcsolatban végig jellemző hazug beállítás, az ezzel ellentétes nézetekkel szembeni totális intolerancia, s az erre adott válaszként is értelmezhető tudatos emlékezetkiesés, amnézia ellenére a rendszerváltozás előkészítésében, majd annak retorikájában, végül a végrehajtásban annyira meghatározó szerepet vitt a forradalom emléke?

Itthon is, külföldön pedig még inkább, az a nézet uralkodik, hogy a forradalmat követő megtorlás, a Kádár nevével fémjelzett évtizedeket végigkísérő félelem légköre, és a médián

[1] Litván György: „1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban.” *Beszélő*, 2007. január, 12. évf., 1. http://beszelo.c3.hu/cikkek/1956-emlekenek-szerepe-a-rendszervaltasban

keresztül mind eredményesebb agymosás eredményeként 1956 szinte teljesen kiesett a nemzet emlékezetéből; az a nemzedék, amely átélte a forradalmat, tudat alatt vagy tudatosan, de kiiktatta annak életüket, karrierjüket zavaró emlékét, és ezzel maga is elősegítette, hogy a felnövő generációk semmilyen, vagy torzított képet alakítsanak ki magukban a történtekről.[2] Ez ellen a „kollektív amnézia" ellen lépett fel az 1970-es évektől az itthon ellenzéknek, szamizdatosnak, külföldön disszidensnek, demokratikus ellenzéknek nevezett kis csoport. A börtönből szabadult 56-osak és az 56-ot még gyermekként megélt, de a Kádár-rendszerrel szembeforduló lázadók összefogtak, és a „második nyilvánosság" fórumain célul tűzték ki a forradalom hiteles bemutatását. Semmi sem áll tőlem távolabb, mint kétségbe vonni, vagy kisebbíteni e csoport és egyes tagjai érdemeit, jelentőségét a forradalom emlékének felelevenítésében, hogy írásaikban és élőszóban az egyik vezető témává tették azt. Személyes emlékeim alapján azonban úgy vélem, történetírásunk és nyomában a közgondolkozás is elsiklott afölött, hogy számos családban és baráti körben, a szívekben mennyire erősen élt ama tizenhárom nap emléke, s hogy milyen sokan nem váltak Kádár János lelkes hívévé. További kutatások révén valamennyire még feltárható a fenti véleményemet bizonyító csekély, de létező anyag. Komolyan mellette szóló érv azonban az a tény, hogy a rendszerváltozás kezdetén, 1988 őszétől hirtelenül és váratlanul megjelentek az ellenzéki tömegek, a meg- illetve újjáalakuló pártok gyorsan megerősödtek, s a kommunista rendszert egyértelműen tagadó pártok végül az 1990-es szabad választásokon hatalmas arányú győzelmet arattak – rácáfolva a nyugati sajtóban addig szinte egyeduralkodó felfogásra, miszerint Kádár egy szabad választáson is meggyőző fölénnyel nyerne. A semmiből hirtelen naggyá vált ellenzék „népi" hátterű, illetve konzervatív vagy kereszténydemokrata, a sajtó által adott jelző szerint „nemzeti," illetve „jobboldali" szárnyának vezető, irányító gárdája és elsődleges bázisa 1956-ban kóstolt bele a közéletbe, és akkori emlékei nagyban motiválták, hogy fiatalkori eszményei megvalósításért most, amikor erre esélyt látott, harcba szálljon. Ez magyarázza az Magyar Demokrata Fórumhoz első éve alatt csatlakozók nagy számát, és a párt átütő sikereit az 1989 nyarán kikényszerített képviselői pótválasztásokon.

Az 56-ot követő könyörtelen megtorlás és megfélemlítés a nyílt ellenállást ugyan letörte, sokakban valóban az emlékek elfojtását eredményezte, de a társadalom széles köreiben megmaradt egy belső, érzelmi szembenállás és erős ellenszenv Kádár és növekvő számú támogatója iránt. Ezt én csöndes, vagy lappangó ellenzéknek nevezem. Megvan ennek a hagyománya történelmünkben, például a Bach-korszakot végig kísérő „passzív rezisztencia". De akkor a megtorlást elkerülők jó része számára ott volt a biztos háttér, a föld, a családi vagyon, tudtak „tűrni" és várni. 1956 után a rezisztencia sokkal korlátozottabb keretek közé kényszerült. A lappangó ellenzék ellenállása elsősorban abban merült ki, hogy hallgatta a nyugati rádióadásokat, családi körben, baráti társaságokban „szidta a rendszert," és terjesztette a sok politikai viccet. A Kádár-rendszerrel szembeni ellenérzések új erőre keltek az 1968-as „prágai tavasz" elfojtása után. Az MSZMP-tagok között is megjelenő tiltakozók köréből nőtt ki a következő években, nagyban ösztönözve a „keményvonalas" irányzat Moszkvából vezérelt 1972-es felülkerekedésétől, az aláírásokban, majd illegális kiadványokban jelentkező nyílt ellenzék. Ezt rokonszenvvel figyelte, olvasta, szamizdatjaik vásárlásával támogatta az említett lappangó ellenzék. A lappangás elsődleges oka nem a megtorlástól való félelem volt,

[2] György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig).* Budapest: Magvető, 2000 szerint a forradalom „példátlan amnézia sorsára jutott." Ezt vitatta Gyáni Gábor: „1956 elfelejtésének régi-új mítosza." *Élet és Irodalom,* XLV. évf. 6. sz. 2001. február 9. 8. l. Litván György rámutatott, hogy „felejtés helyett sokkal inkább elfojtásról beszélhetünk, […] a Kádár-korszakban éppen az irodalom és a filmgyártás bizonyította a legszembetűnőbben, hogy a felszín alatt kiolthatatlanul ott parázslik 1956 feldolgozatlan, letaposott emléke." „Az elnémult hagyomány," *Élet és Irodalom,* XLV. évf. 15. sz. 2001. április 13. Vö. K. Horváth Zsolt hozzászólása, amely György álláspontját árnyaltabbnak látja.

hanem egzisztenciális. Vagyonnal és politikai támogatókkal nem rendelkező, szerény havi fizetésből élő családos emberek nem kívánták kockáztatni megélhetésüket, nem tudták vállalni a szinte bizonyos állásvesztést azért a dicsőségért, hogy nevük megjelenik a „második nyilvánosság"-ban és – esetleg – a nyugati sajtóban.[3]

A Helsinki Záróokmány, az utókonferenciák rendszere, a Charta 77, majd az emberi jogok védelmében kibontakozó nemzetközi kampány, nem utolsó sorban pedig a lengyel Szolidaritás példája tovább erősítette az ellenzéki hangokat. A 80-as években a szocialistának nevezett szovjet blokk gazdasági válsága, a fegyverkezési versenyre Gorbacsov által adott válaszok, valamint a belső reformkísérletek nyomán, Magyarországon a szamizdatos ellenzék mellett megszólalt – óvatosabb hangon, elsősorban folyóiratokban, mint a *Tiszatáj* és az akkori *Mozgó Világ* – a korábbi lappangó ellenzék mind több tagja, elsősorban írók és költők, és ígéretes szövetség volt kibontakozóban a két ellenzéki csoport között. Miközben 1987-ben ez a szövetség (valószínűleg beépített ügynökök által is szítva) megrendült, az állampárton belül is megindult az erjedés, kialakult a „reformkommunisták" kezdetben kis csoportja. *A fennálló hatalmi rendszert három oldalról bíráló mozgalom közös nevezője 1956, az események átértékelése volt, célja pedig az 1956-os követelések felelevenítésével a többpárti demokrácia megteremtése volt.*

A továbbiakban a lappangó, eddig alig észlelt ellenzék létének néhány megnyilvánulását mutatom be, s kapcsolatait az egyre nyíltabban fellépő szamizdatosokkal.

Egy másik urbánus generáció

Sosem szerettem a „népi" és az „urbánus" kategorizálást, már csak azért sem, mivel pontatlan. Ahogy Konrád György egyszer, talán éppen Lakiteleken, felvetette, miért urbánus ő, a Debrecenben született és vidéken, falusi környezetben, Berettyóújfalun nevelkedett, református gimnáziumba járt író. A XX. században városlakóvá, „urbánussá" vált a régi köznemesség döntő többsége, miközben a városi lakosság döntő többsége falusi, „népi" gyökerekkel rendelkezett. Az 1945 után Budapesten felnövő generáció – tanúsíthatom – társadalmi és vallási hátterétől függetlenül a városi közeget érezte magáénak, de semmilyen tekintetben nem állt szemben a vidékiekkel, nem nézte le a faluról jötteket, és értetlenül fogadott minden – nyílt vagy kódolt formában jelentkező – zsidó - nem zsidó szembeállítást. számunkra a kommunizmus és a kommunisták jelentettek súlyos problémát, őket tekintettük „rossz magyarnak," egy idegen hatalom ügynökeinek, már 1956 előtt is.

Szüleinkhez képest, akik átélték és megszenvedték a két világháborút és a történelmi haza megsemmisülésének minden következményét, a gazdasági világválságot, a náci valamint a kommunista diktatúrát, mi, az 1940-es évek elején születettek, mégis szerencsés nemzedéknek mondhatjuk magunkat. Rákosi diktatúráját ugyan már megtapasztaltuk, de a gyermekek számára a nélkülözés és a félelem légköre sokkal könnyebben elviselhető. Viszont 12-16 éves kamaszok voltunk az 1956-os forradalom idején, s aligha van közöttünk olyan, akinek azok a napok nem vésődtek volna be kitörülhetetlenül, fájdalmasan gyönyörű emlékként a tudatába. Jellemző volt október végén a budai Toldy Ferenc gimnáziumi osztályom döntése, hogy noha eltörölték a kötelező orosz nyelvtanulást, mi azonban önként folytatni fogjuk tanulását, hiszen

[3] Joggal állapította meg Heller Ágnes 1973-as állásvesztésük kapcsán: „A Nyugat érdeklődése csak addig élénk és szolidáris, amíg újsághíreket szolgáltatunk. Imádtak bennünket mint magyar ellenzékieket, s még jobban szerettek volna, ha magyar börtönökben hűsölünk, de egy nyugatnémet egyetemi katedrát már nem kevertek bele a pakliba." Heller Ágnes: *Bicikliző majom.* Kőbányai János interjúregénye. 2. kiad. Budapest: *Múlt és Jövő*, 2004, 362.

sok energiát fektettünk ebbe a fontos nyelvbe, s különben is az orosz katonák többsége a forradalmi napokban rendesen viselkedett. Amikor a második szovjet beavatkozás véget vetett reményeinknek, egyik társunk, Megay László előterjesztésére közfelkiáltással elfogadtuk, hogy nem ismerjük el a Kádár-féle bábkormányt. Noha 1957 nyarán az iskola igazgatóját leváltották és a régi, idősebb tanárokat is nyugdíjba küldték, 1957. október 23-án – spontán módon, minden előzetes szervezés nélkül – az óraközi szünetekben a diákság a folyosó fala mellett némán állva mutatta ki az 56-os forradalom, annak hősei és áldozatai iránti tiszteletét. Ebből a „néma tüntetés"-ből nagy ügyet kreált az új vezetés – noha úgy hallottuk, hogy más iskolákban is voltak hasonló megnyilvánulások. Akkor néhány kicsapással és mindenkinek kiadott igazgatói rovóval megúsztuk, de e priusz és egy későbbi koholt vád következtében 1959-ben, érettségink után Benke Valéria művelődésügyi miniszter egész osztályomat eltiltotta az egyetemi továbbtanulástól. Ebben annak is szerepe volt, hogy osztályfőnökünk egy „ellenforradalmi" szelleműnek minősített, s ekkor a tanítástól is eltiltott történelemtanár, Antall József volt. Tanárként nem „izgatott" ő, a szó büntetőjogi értelmében, szavaiból nem lehetett volna politikai pert kreálni, csak (gyakran ironikus módon) rámutatott bizonyos tényekre és összefüggésekre, amikből könnyű volt levonni a tanulságot. A forradalom leverését követő légkörben, a Nagy Imre-per és a terror tetőpontján szellemi ellenállás volt ez az ő részéről, s erre tanított bennünket is. Nekünk sosem mondott olyant, hogy „alá kell merülni", hogy „ki kell bekkelni" a nehéz időket,[4] de így is meg lehetett fogalmazni a túlélés stratégiáját. Antall szavaival és személyes példájával a megalkuvástól óvta diákjait. Azt magyarázta, hogy nem szabad félni, csak most óvatosabbnak kell lenni, oktalan és gyermeteg hősködéssel nem szabad fejjel menni a falnak. Mint 1849 után, túl kell élni az önkényuralmat, és fel kell készülni arra az időre, amikor ismét lesz értelme, lesz esélye a bátor cselekvésnek. Ha nem is ennyire tudatosan, de az 50-es évek végén érettségizettek az egész országban hasonló módon gondolkoztak, még akkor is, ha idővel beléptek a KISZ-be, esetleg az MSZMP-be, vagy önvédelemből, vagy magukat is meggyőzve, hogy most belülről kell küzdeni a rendszer megjavításáért.

Kétségtelen, hogy nem Antall és a budai gimnazisták voltak jellemzőek az ország többségének 1957 utáni viselkedésére. Ennek oka az életösztön volt. Aki „ugrált", az könnyen a börtönben találhatta magát, jobb esetben kirúgták a munkahelyéről és sokkal rosszabb munkakörben, jóval rosszabb fizetésért tudott csak elhelyezkedni. Ez az 1956 előtti párttagokra is vonatkozott, ha nem fogadták el az októberi események hivatalos értékelését.[5] A perek mellett a spiclik és a lehallgató berendezések, meg a levélcenzúra is hozzájárult a társadalom elhallgattatásához. Sok szülő pedig azért nem beszélt otthon a politikáról, 56-ról, nehogy gyermekének megnehezítse a dolgát az iskolában. Az emberek azonban – sok párttag is – csak hallgatták a nyugati rádiókat, és élvezték, terjesztették a rendszerellenes vicceket. Az „ellenforradalom" kifejezést szinte mindenki kerülte, kezdetben sokan használták „az októberi sajnálatos események" körülírást, a nép pedig csak forradalomként emlegette 56-ot. Több budapesti középiskolában igen nehezen vetette meg a lábát a KISZ, az 56-ot átélt diákok

[4] Sajnos eldönthetetlen a vita, hogy ezekkel a szavakkal fogalmazta-e meg Antall egyetemi barátja, Fehér Ferenc előtt a Kádár-rendszerrel szembeni életfelfogását, vagy másként. Heller, *id. mű*, 451. A „kibekkelni" kifejezés valóban nem illett Antallhoz, nem azért, mert „pórias," ahogy Heller véli, hiszen a falun nevelkedett Antalltól egyáltalán nem állt távol a népnyelv, hanem mert a külvárosi jassz kifejezéseket valóban nem használta.

[5] Ez történt „az 56-ból nem engedő" (akkor még marxista) filozófus Heller Ágnessal és (akkor még) be nem hódoló férjével, Hermann Istvánnal, valamint számos bölcsészkari oktatóval is 1958 első felében. Heller, *id. mű*, 171-173.

bojkottálták, illetve csak az érettségi előtt léptek be, tanáraik tanácsára, hogy egyetemi felvételi esélyeiket javítsák.[6]

Perek a 10. évfordulón

Volt azonban komolyabb ellenállás is, de az 1961 utáni politikai perek még kevéssé vannak feldolgozva.[7] Aligha volt egyedülálló eset az a „fegyveres összeesküvés," amire a Somlóvidéken került sor a 60-as évek első felében. Szőlősgazdák és néhány Devecser járási székhelyen tanító tanár (ahol bizonyára sokan emlékeztek még Szamuely Tibor 1919-es vérengzésére) a présházakban borozgatva minden október 23-án megemlékezett a forradalomról. Vaczkó László és barátai „Októberi Front"-nak nevezték ártalmatlan szervezetüket, és arról ábrándoztak, hogy a nemzetközi fejlemények rövidesen véget vetnek a kommunizmusnak. Írott programjukban egy szociálisan igazságos „szabad, független, demokratikus és semleges Magyarország" létrejöttét jelölték meg célként, a forradalom tízedik évfordulójára pedig játéknyomdán készített és postai úton terjesztett röplapokon hívták fel a figyelmet. 1966 elején a rendőrség megtalálta a „tetteseket," a veszprémi bíróság pedig sokévi börtönnel sújtotta az „összeesküvőket."[8] Ennél az ügynél is kínosabban érintette a Papp János mindenható megyei első titkárról csak „János pap országá"-nak nevezett megyét néhány Ajkán dolgozó bányász tette. Ugyancsak 1966-ban – Vaczkóéktól függetlenül – egy új forradalom kirobbanásában reménykedtek, és bíztatásként a budapesti és a szombathelyi Lenin-szobor felrobbantását tervezték. Főpróbaként a bányából kihozott paxittal Városlőd határában felrobbantották a vasúti sínt, és egy tehervonat ki is siklott. Hamar megtalálták a tetteseket, a társaság vezetőjét, Hamusics János vájárt felakasztották, társai súlyos börtönbüntetést kaptak.[9] A forradalom 10. évfordulóján 991 személy ellen emeltek vádat államellenes cselekmény címén, ebből hatot minősítettek fegyveres szervezkedésnek, egy-egy elrejtett (általában hasznavehetetlen) régi pisztoly alapján. (1965-ben 594, 1967-ben 529 eljárás indult állambiztonsági ügyben.)[10] Ezek a perek nem támasztják alá, hogy az ország kényelemből, megalkuvásból „elfelejtette" 56-ot. Igaz, hogy az „összeesküvők" csak néhány embert tudtak megnyerni szervezkedésüknek, de a diktatúrában a szervezkedők számának növelésével exponenciálisan nő a lebukás veszélye. És az is sokat mond, hogy a fenti szervezkedésekben való részvételt visszautasítók ezt csak félelemből tették, de nem siettek feljelenteni az ügyet.

---

[6] Így volt ez a Toldy mellett a Rákóczi, a Petőfi és a József Attila Gimnáziumban, ahogy oda járó barátaim és rokonaim mesélték. De feleségem általános iskolájában, a Váci utcában a gyerekek még úttörők sem akartak lenni, végül az iskola vezetése bejelentette, hogy mindenki úttörő.

[7] Kivétel Kahler Frigyes, *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*. Budapest: Zrínyi, 1993. és Zinner Tibor: *XX. századi politikai perek.* Budapest: Rejtjel, 1999; Uő, *A kádári megtorlás rendszere.* Budapest: Hamvas Intézet, 2001.

[8] A szervezkedés vezetője megírta az ügy történetét: Vaczkó László: *Virrasztótűz. Egy ellenálló mozgalom története*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2002.

[9] Kahler Frigyes: „1956 szellemének megtorlása tíz év után. Vaczkó László és Hamusics János ügye", *Aetas,* 2006/1, 38-56.

[10] Cseh Gergő Bendegúz: Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000-2001*. Budapest, 2002. 279-301.

Enyhülés és tiltakozás

Senki sem vonja kétségbe, hogy az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó, az 1963-as (nem teljes körű) amnesztia, a származási kategorizálás megszűntetése, döntő mértékben pedig az életszínvonal javulása, a külföldre utazás megkönnyítése, a nagyobb szellemi szabadság jelentősen csökkentette a Kádár és rendszere iránti ellenszenvet. Az enyhülésnek azonban törvényszerű velejárója volt a különféle tiltakozási formák felerősödése. Az értelmiség jelentős hányada ugyan megkötötte a maga kompromisszumát a rendszerrel, egészen a párttagságig elmenve, viszont igen sokan – jobbára a régi középosztályból származók – éppen ezt a lépést utasították vissza, s ez maga is a szembenállás jele volt.[11] Szakmai karriert már az egykori 56-osak, még a börtönviselt értelmiségiek is befuthattak, csakúgy, mint az egykori kitelepítettek gyermekei, de az ilyenek szinte sosem adták fel elvi oppozíciójukat. Figyelemreméltó az is, hogy a műszaki értelmiségből milyen kevesen vállaltak aktív politikai szerepet. Azt mindenki tudomásul vette, hogy a vezetői posztokhoz párttagság kell, de a magasabb fizetés ellenére ezt az árat sokan nem vállalták, inkább lemondtak a karrier csúcsairól. (A besúgás vállalása más kategória, itt a kényszer, a zsarolás szerepe erősebb volt, de a puszta karrierizmus is elvezethetett ide. A besúgók neve és száma lassan ismertté válik, de legalább ennyire fontos azoknak a magas száma, akik visszautasították a beszervezési kísérleteket – noha ilyen adat feltehetőleg soha nem fog rendelkezésre állni.) A gazdasági mechanizmus reformjától sokan sokat vártak,[12] de a reményeket alaposan lehűtötte a „prágai tavasz” elfojtása. Ez azonban nem a félelem, hanem az ellenszenv erősödését vonta maga után, ami elsősorban a munkahelyi beszélgetésekben nyilvánult meg. [13] Fontos jele volt a rendszerrel szembeni nyílt ellenérzésnek, hogy 1971. március 15-én, a főként fiatalokból álló tömeg a Múzeumkertben, majd Petőfi szobránál a Himnusz újabb eléneklésével mutatta ki elégedetlenségét – nemcsak a hivatalos ünnepséggel szemben. Ez kiváltotta a hatóságok ijedtségét és haragját, a spontán megemlékezés szétverését. Az ilyen „összecsapások” a következő években rendszeressé váltak, egészen a rendszerváltozásig tartottak. Litván György ezeket a középiskolásokhoz köti: „az 1970-es években a középiskolások sorozatos március 15-i megmozdulásai – a Himnusz-énekléssel, a spontán felvonulásokkal – ötvenhat emlékét idézték fel nemcsak a hatalom képviselőiben (akik rettegésüket eláruló brutalitással fojtották el ezeket a diákmegmozdulásokat), hanem a

[11] Jellegzetes egy neves építész-barátom – 56-ban nemzetőr, majd Gimesék letartóztatásáig az *Október Huszonharmadika* terjesztője – visszatekintése hozzám írt magánlevelében: „Személyes megtorlás alig ért, igaz, kirúgtak jó tervezőirodai munkahelyemről. Az újdonsült KISZ-eseknek kellett a hely. Elvégezhettem az egyetemet, dolgozhattam. Lehet, hogy önáltatás volt, de sohasem mondtam ki az ’ellenforradalom’ szót és nem léptem be a pártba. A forradalom hihetetlen szépsége, méltósága tartást adott sokunknak, emlékét gyémántként őriztük magunkban. Erőt adott az is, hogy úgy éreztem, volt az életemben két hét, amikor mindenben úgy cselekedtem, hogy bármikor szégyen és fenntartás nélkül vállalhatom.”

[12] Veres András: Kis magyar értelmiségtörténet. *SzocHáló. Társadalomtudomány Online* http://www.szochalo.hu/hireink/article/102035/1333/

[13] A prágai bevonulás másnapján léptem be új munkahelyemre, az Országos Széchényi Könyvtárba. Új kollégáim, a „Lordok Házá”-nak nevezett Szakozó Osztály munkatársai, engem, az ismeretlent, azzal fogadtak, hogy mit szólok ehhez a felháborító lépéshez, s hogy ennek Magyarország is résztvevője. Az egyetem, majd a két évi iskolai tanítás fojtott légköre után nagy élmény volt az akkori OSZK szabad szelleme, ami Sebestyén Géza h. főigazgató mellett olyan kitűnő tudósoknak és könyvtárosoknak volt köszönhető, mint Berlász Jenő, V. Windisch Éva, Kemény G. Gábor, Tőkés Lászlóné, Schneller Károly, Kiszely Olivér, Pethes Iván és sokan mások. Mi, az akkor oda került fiatalok (köztük Jeremiás Éva és Karsay Orsolya), tovább erősítettük ott a rendszerkritikus hangulatot, amit Keresztúry Dezső szemináriumai is bátorítottak. A múzeumok, könyvtárak, levéltárak akkoriban tele voltak származásuk, politikai felfogásuk miatt az egyetemekről kitett, száműzött tudósokkal, akik nem igen titkolták „reakciós” nézeteiket.

forradalmat még el nem felejtő 'felnőttekben' is."[14] Én azt tapasztaltam, hogy noha a fiatalság oroszlánrészt vitt e tüntetésekben, de azokon minden korosztály jelen volt. Talán csak a letartóztatások irányultak inkább a fiatalokra, elrettentő célzattal.

Az antiszemita felhangokkal is kísért 1972-es belpolitikai félfordulatot követő ideológiai alapú állásvesztések már nyilvánosságot kaptak, felgyorsították a marxizmusban korábban hívők kiábrándulását, és az első nyílt ellenzék megjelenéséhez vezettek. Ehhez a fejleményhez az is hozzájárult, hogy a Szovjetunióval ellentétben Magyarországon nem került sor olyan keményebb elnyomó lépésekre, mint bebörtönzés, elmegyógyintézetbe zárás, a kivándorlásra kényszerítés pedig (ami valamivel későbbi retorzió volt) nem volt igazán elrettentő hatású. A demokratikus ellenzéknek nevezett csoport történetének alapvetése[15] és további irodalma csak a szamizdatokat és azok szerzőit, illetve szervezett megnyilvánulásaikat veszi számításba. Jól nyomon követhető, ahogy ez a kör, amelynek nagy része 1956-ban még gyermek volt, és a szimpátia mellett – családi háttere okán – némi fenntartással gondolt 56-ra,[16] az „ifjú Marx" felfedezésétől fokozatosan eljutott a „burzsoá demokrácia" és 1956 elfogadásáig. Ebben a helsinki Záróokmány „harmadik kosará"-nak, az emberi jogokért kibontakozó világméretű küzdelemnek, közelebbről pedig a csehszlovákiai Charta '77 példájának nagy szerepe volt.[17] Ami viszont különleges volt ebben a folyamatban, azt a párizsi aktív magyar emigráns Kende Péter fogalmazta meg, amikor 1979-ben Kolozsvárott találkozott a két vezető szamizdat-szerzővel, Bence Györggyel és Kis Jánossal: „Én azt próbáltam elmagyarázni nekik, hogy egy magyarországi szellemi ellenzék csak '56-tól indulhat el." [18]

Az 1970-es éveknek valóban jellemzője volt a „gulyáskommunizmus," az anyagi gyarapodás lehetőségeinek kihasználása, a „kicsi"-vel szemben a „kocsi" választása, de „a legvidámabb barakk" kifejezésben benne volt annak a tudata, hogy a puhább diktatúra azért csak diktatúra. A párt- és a tanácsi apparátuson, valamint az értelmiségnek a rendszert lihegve kiszolgáló kisebbségén kívül – az ingyen vagy erősen kedvezményes áron lakáshoz jutókat leszámítva – mindenki a cinizmus, a félelem és az utálat keverékével tekintett a rendszerre. A 60-as évek házibulijaiból kinőtt baráti, értelmiségi társaságokban egyre nyíltabban kritizálták a fennálló viszonyokat. Tipikusnak is mondható, ahogy főként korábbi egyetemi kollégáimmal létrehoztunk egy havi rendszerességgel találkozó kört, „kaszinót", ahol a különféle szakmák képviselői tudományterületük aktuális kérdései mellett közéleti témákat tűztek napirendre, vitaindító előadásokkal és korreferátumokkal, minden politikai önkorlátozást mellőzve.[19] Érdeklődéssel és erősödő örömmel figyeltük, hogy egykori aktívan rendszerhű egyetemi évfolyamtársaink és azok barátai hogyan „térnek meg," válnak a rendszer külföldön is jegyzett kritikusaivá. A külföldi utazások során beszerzett és hazacsempészett magyar és idegen nyelvű politikai irodalom csereberélése mellett vettük és továbbadtuk a megjelenő szamizdatokat, írással azonban nem csatlakoztunk e körhöz, részben mivel nem is hívtak, döntően azonban – mint családos emberek – egzisztenciális megfontolásokból, látva, hogyan

[14] Litván: id. tan.

[15] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988) I-III.* Budapest: T-Twins Kiadó, 1995

[16] Kőszeg Ferenc: „1956: a magunk képére formált forradalom", *Beszélő,* 1997/7

[17] Csizmadia Ervin: „A szamizdat szubkultúrája", *Budapesti negyed 22* (1998/4),

[18] Kőszeg Ferenc: id. tan., Kende szavaira: Csizmadia, id. mű, 46.

[19] Ez a baráti kör, alig változó résztvevőkkel, előre kialakított programokkal, rotációs alapon lakásainkon találkozva, jó másfél évtizeden át, egészen a rendszerváltozásig működött. Törzstagjai rajtam kívül: Bálint Csanád, Buzinkay Géza, Gergely András, Kiss Gy. Csaba, Kodolányi Gyula, Kósa László, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Vásáry István és a később bekapcsolódó Kulcsár Szabó Ernő voltak, a feleségek alkalmi csatlakozásával. Csak egyetlen társunk volt párttag, aki még a kör létrejötte előtt történt belépését tudományos ambícióival magyarázta.

vesztik el állásukat, megélhetési forrásukat a bírálatot nyilvánosan megfogalmazó értelmiségiek. A kommunizmusban senkinek sem volt vagyona, amiből élhetett volna, mindenki a pártállam jóindulatától függő „havi fix”-ből élt. Az nem volt valószínű, hogy Rajk László fiát bebörtönzik, néhány szamizdatos alkalmi írásokból, fordításokból fenn tudta tartani magát, az értelmiség egésze azonban nemhogy nem gyakorolt „osztályuralmat,” ahogy Konrád és Szelényi állította, hanem teljességgel kiszolgáltatott helyzetben volt. Azért tudott mégis megélni, boldogulni, szakmai karriert csinálni, mert a 70-es években szíve mélyén itt már szinte senki sem hitt a kommunizmusban.[20] Viszont annak belátható időn belüli összeomlásában senki sem bízott, s ez nagyban hozzájárult a rendszer felszíni stabilitásához, amit a külföldi megfigyelők gyakran Kádár elfogadásaként értelmeztek.

A „fellazítás” és ’56

A Kádár-korszak második felének korlátozott „liberalizmusa” nem terjedt ki a szellemi életre; ahogy a figyelmeztetés szólt, „az ideológiában nincs békés együttélés”. Az informális cenzúra, a publikálási korlátok és a könyvtárakban „zárolt,” olvasási tilalom alá eső kiadványok ellenére az érdeklődő értelmiség – egykori tanúk és az eltitkolt igazságra kíváncsi fiatalabbak – Czeslav Milosz szavaival a „rabul ejtett értelem” béklyóit feszegetve egyre többet tudtak meg a forradalomról a külföldön megjelent könyvek és a magyar emigráció jóvoltából. Én személy szerint a Brüsszelben 1958 és 1964 között működő Nagy Imre Intézet néhány kiadványát egy barátomtól kaptam – igen rövid időre – kölcsön, első nyugat-európai „turistautam” során, 1964-ben, pedig számos izgalmas könyvet szereztem be. Az ártatlannak ítélteket (pl. Winston Churchill világháborús emlékiratait) Londonból postán küldtem haza – ezeket sosem kaptam meg. Reklamálásomra a Magyar Posta azt válaszolta, hogy mint „a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal szemben ellenséges” termékeket úgymond „visszaküldte a feladónak”. A „meredekebb” könyveket – köztük Bibó István „A harmadik út” c., Bécsben megvásárolt tanulmánygyűjteményét – Dick Allen nálunk tanuló amerikai történész barátom pár hónappal később sikerrel „becsempészte”. A magyar turisták a nyugati fővárosokban nemcsak elképesztő árúbőséggel találkoztak, de számos neves vagy névtelen ’56-os, vagy korábbi emigránssal is. E találkozások a hozzám hasonló fiatalok számára nagy élményt és gondolkozásunkra meghatározó befolyást jelentettek. Három utam (1964, 1971 és 1975) során Londonban megismerkedtem és közelinek mondható kapcsolatba kerültem többek között a következő nevesebb magyarokkal: Cs. Szabó László, Dálnoki Veress Lajos, Szabó Zoltán, Siklós István (akkor a BBC Magyar Osztályát vezette), Pátkai Róbert, Péter László a londoni, és Zsuppán Tibor a St Andrews-i egyetem történészei, Sárközi Mátyás, és az 1964-ben ott dolgozó Tar Pál. (Szakmai és baráti angol kapcsolataim nem tartoznak ide.) Münchenben felkerestem az *Új Látóhatár* szerkesztőségét, Bécsben Szépfalusi Istvánt és Deák Ernőt. Valamennyiüknek hálás vagyok az ismeretlen fiatal történész baráti fogadtatásáért, az útmutató beszélgetésekért, a kapott könyvekért. Hasonló nyugat-európai élményekről számoltak be barátaim, ismerőseim, s bizonyára sokan mások is így ismerkedtek meg egy itthon alig ismert magyar kultúrával, történelemszemlélettel, egy virtuális, jobb Magyarországgal.[21] E kapcsolatokban 1956, a személyes élmények, a forradalom hatása és következményei központi helyet foglaltak el.

[20] Antall bécsi orvostörténész barátja, Erna Lesky professzor, akkoriban mondogatta, hogy azért szeret Magyarországra jönni, mert itt olyan kevés a kommunista.

[21] 1978-ban a Szent Koronát hazahozó amerikai küldöttség 56-os magyar tagjainak mondta Illyés Gyula, hogy a nyugati magyaroknak kell vállalniuk azt a szerepet, „amelyet Erdély töltött be a török hódoltság idején. Nemzeti értékeinket nekik, nektek kell átmenteni a jövő számára.” Papp László:

Postai úton ezekben az években brit és amerikai kiadóktól és alapítványoktól is sokan kaptunk angol nyelvű tudományos munkákat. Ennek az akciónak a politikai vonatkozásait csak sejtettük, mindenesetre nagy örömmel fogadtuk, olvastuk és kölcsönöztük ezeket a politikailag nem kényes munkákat is.[22] Hiba volna lebecsülni az „ideológiai fellazítás" eme közvetett eszközeit, de még fontosabbak voltak a magyar emigráció kiadványai és az ezek terjesztését biztosító helyek. Londonban a Szent Pál Katedrális mellett egy kis könyvesbolt volt a fő forrás, de a többi frekventált nyugat-európai fővárosban is meg lehetett találni a megfelelő könyvesboltot, esetleg személyt. A világnyelveken megjelent kiadványokból – útlevél felmutatása ellenében – egy lassan emelkedő pénzkeret erejéig lehetett válogatni, anyanyelvünkön pedig gyakorlatilag korlátlanul, „csak" a hazajuttatás volt a mi felelősségünk. 1956 és a XX. század más drámái mellett az aktuális politikai kérdésekkel foglalkozó írások izgatták elsősorban a nyugatra nagyobb számban utazni tudó, az otthon tiltott információra éhes, főként lengyel és magyar állampolgárokat. A kapott újságokat, folyóiratokat gyakran még külföldön tudtuk – és volt célszerű – kiolvasni, a könyvek tartalmáról legrosszabb esetben a magyar határon kellett vitatkozni. Elismerem, hogy csak egy viszonylag szűk réteget tudott elérni ez a fajta intellektuális blokádtörés, de meggyőződésem, hogy a Nyugaton számos forrásból kapott információk eredményesen ellensúlyozták az 56-tal kapcsolatos itthoni hazug propagandát, miközben elősegítették az ellenzéki szellemű gondolkodást.

Bibó István hatása

Litván Györgynek 1956 és a rendszerváltozás kapcsolatáról – sajnos már poszthumusz – megjelent tanulmánya felidézi, hogy az 1978-ban Szalai Pál lakásán indult ún. hétfői szabadegyetem, és a Kende Péter által Párizsban indított „Magyar füzetek" kiemelt témája volt az 56-os forradalom. Viszonylag jól ismert az is, hogy Bibó István személyisége, 56-os szerepe és egész életműve milyen jelentős befolyást gyakorolt a rendszerrel szembenálló, illetve szembeforduló emberekre. Életének utolsó éveiben a hazai szellemi életben megindult egy rendkívül örvendetes oldódás két meghatározó szellemi hagyomány és újabb képviselőik, folytatóik között. Teret nyert a felismerés, hogy mennyire értelmetlen és helytelen szembeállítani a nyugatosodást, a progressziót a hazafisággal, a nemzeti érzéssel, a „magyar gondolat"-ot a „szabad gondolat"-tal. A kettőnek a reformkorig visszamenő és a századelőn Jászi Oszkár által aktualizált kívánatos összhangjára nemcsak Litván György nagy hatású tanulmánya[23] hívta fel a figyelmet, ez lett a nem opportunista értelmiség közös nevezője. 1956 is ezen a talajon állt, s ez hozta össze Bibó 1979. május 21-i temetésén a sok száz nyilvánosan gyászolót. Ez „volt az első nagy, spontán, nyilvános demonstráció '56 szelleme mellett. […] a tömeg – amelyben a titkosrendőrség hallgatózó és buzgón fényképező megbízottai is jelen voltak – messze nemcsak családtagokból és barátokból, személyes tisztelőkből állt, hanem sok olyan emberből, akik éppen '56 mellett akartak demonstrálni Bibó István temetésén való

ÉMEFESZ. Az amerikai magyar egyetemisták mozgalma az 1956-os forradalom után. New Brunswick, N.J.: Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, 1988.

[22] John P.C. Matthews, „The West's Secret Marshall Plan for the Mind," *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 16: 2003, 409-427. Magyarul: A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve. Magyar Szemle, 2007. december – 2008. február.

[23] Litván György*: „Magyar gondolat – szabad gondolat" Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon.* Budapest, Magvető, 1978.

részvételükkel."[24] Az Illyés Gyula méltó és cizellált gyászbeszéde után a tömeg számára váratlanul megszólaló Kenedi János az 1956 és az 1945-48 közötti szerves kapcsolat kifejtésével egy jövendő kommunizmusellenes koalíció alapjait fektette le, összhangban azzal, hogy a gyászolók között egykori parasztpártiak és 56-os börtönviseltek mellett ott volt a tíz évvel későbbi MDF és SZDSZ számos prominens személyisége, köztük Antall József, Csoóri Sándor, jómagam, valamint Kis János, Bence György, Szabó Miklós, és a Történettudományi Intézet közel fele, élén Litván Györggyel.[25]

Újabb állomása volt e formálódó ellenzéki összefogásnak az egy évvel később kéziratban megjelent és terjesztett *Bibó Emlékkönyv* és annak 75 szerzője.[26] Miért volt Bibó személye, illetve emléke alkalmas arra, hogy összegyűjtse mindazokat, akik készek voltak tevékenyen fellépni a „puha" diktatúra ellen, tesztelve annak tűréshatárát? Mert szellemi hagyatéka, gyakorlati politikai tevékenysége és morális példája mellett kapcsolatrendszere egyedülállóan predesztinálta e szerepre. Erdélyi és alföldi köznemesi gyökerei, a Ravasz püspök leányával kötött házassággal is megerősített hívő kálvinizmusa, az üldözött zsidók mentését a zsidókérdésről írott tanulmányával tetéző kiállása, kisgazda és parasztpárti baráti köre, 1956-ban, majd a börtönben tanúsított bátorsága és emberiessége igen széles körben váltott ki tiszteletet, s mindez olyan értékeket képviselt, amellyel a tisztességes és jószándékú emberek csak azonosulni tudtak. Az Emlékkönyv szerzői között ennek megfelelően ott voltak régi parasztpárti barátok, börtönt szenvedett 56-osok, a marxizmusból kiábrándult vagy azt mindig is elutasító zsidó és nem zsidó származású városi értelmiségiek, tekintélyes történészek és más társadalomtudósok, a szociális és/vagy a keresztény eszmékre fogékony gondolkodók.[27] Külön jelentőséggel bírt, hogy egy harmaduk (24 személy) 40 év alatti volt, akik elsősorban nehezen hozzáférhető írásai alapján ismerték meg Bibót. Azt is kiemelendőnek tartom, hogy Bibó ugyan nem kímélte a megpróbáltatásoktól megviselt szervezetét, és kiszabadulása után is igen sokat dolgozott, de kevéssé járt társaságba, nem vett részt a közéletben, nem gyűjtött maga köré tanítványokat – mert senkit sem akart politikailag kompromittálni –, mégis egyre több híve lett.[28] A hatalom szempontjából érthető volt a riadalom, hogy a rendszer elutasításában egymásra találtak az „urbánusok" és a „népiek," ráadásul addig bajt nem okozó értelmiségieket is bevonva, és a közös nevező 1956 volt. Az MSZMP KB számára készült ún. Kornidesz–Knopp jelentés elszörnyedve állapítja meg, hogy „A kötet ellenzéki szerzői 1956-ot forradalomként, 'egy önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felkeléseként' rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E

[24] Litván, „1956 emlékének szerepe…"

[25] Személyes emlékeimet egészítette ki Varga János („Jajó") barátom 2007. május 9-i elektronikus levele.

[26] Nyomtatásban csak a rendszerváltozás után jelent meg: *Bibó-emlékkönyv*, Budapest: Századvég, Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.

[27] „Kenedi János az Emlékkönyv 'páratlan kísérletének' jelentőségét abban látja, hogy általa 'megindult az összeszoktatási folyamat a pártállam megosztási taktikája által széttagolt csoportok között. Donáth Ferenc politikai tehetségének köszönhető az a felismerés, miszerint egyedül Bibó reálpolitikai érzéke és társadalomfilozófiai gondolatai köré rendezhető el az a demokratikus minimum, amely még összefoghatja a népiesek és urbánusok, antimarxisták és revizionisták, az establishmenthez tartozó tudósok és foglalkoztatási tilalom alatt álló gondolkodók csoportját'..." Csizmadia, „A szamizdat szubkultúrája"

[28] Személyes emlékem: noha önhibámból, a határidő lekésése miatt nem szerepeltem az Emlékkönyv szerzői között, de családi és baráti szálak révén Bibó megtisztelt azzal, hogy dedikálta Angliában megjelent *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* (Harvester Press, Sussex, 1976) könyvét. A politikailag sokkal kényesebb *Harmadik út* címűt azonban azzal adta vissza, hogy még bajom lehet belőle, ha egy házkutatáson megtalálják nálam az ő ajánlásával.

demokratikus kísérletet a szovjet csapatok vérbefojtották: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalomgyakorlás folytatása csupán. Időközben a Szovjetunió külpolitikája nem változott, nagyhatalmi, hegemonikus törekvései céljára a sztálini korszak óta változatlanul kihasznál minden lehetőséget."[29] A Donáth Ferenc írásán alapuló, tankönyvbe kínálkozó, pontos összefoglalás vajon hány párttag olvasóját gondolkoztatta el?

Bibóhoz is kapcsolható az a tényező, amely ugyancsak összehozta a szamizdatos ellenzéket a rendszer hagyományos, polgári beállítottságú, lappangó ellenzékével: a határon túl romló anyagi és politikai körülmények között élő magyar kisebbségi közösségek ügye. Ebben a kérdésben nagyjából a mai napig érvényes Bibó 1946-ban leírt álláspontja: „Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszer aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. Nem volna őszinte, ha úgy tenne, mint aki lelkes hívévé vált a békeszerződés súlyos rendelkezéseinek. De nem fog ideológiát vagy propagandát csinálni a határok megváltoztatásából, és nem fog olyan politikát folytatni, mely a maga területi sérelmeinek az orvoslása érdekében nemzetközi válságokra vagy katasztrófákra spekulál, hanem fenntartás nélkül berendezkedik a békeszerződés által teremtett állapotra. Egyetlenegy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekeltségét..."[30] A következő évek első és második nyilvánosságában három téma: az aktuális politikai viszonyok bírálata, 1956 elhallgatott igazságai, és a határontúli magyarokra nehezedő és növekvő nyomás, szinte elválaszthatatlanul jelent meg.

'56 vetése beérik[31]

Litván utolsó tanulmánya hitelesen és pontosan mutatja be, melyek voltak azok az események és megnyilvánulások, amelyek az 1980-as években az 56-os forradalmat egyre közelebb hozták a mindennapi közbeszédhez és a politikai vitákhoz. Az alábbiakban csupán néhány kiegészítést teszek előadása szövegéhez.

A Nyugaton élő és a hazai politikai helyzet iránti érdeklődésüket megőrző (főként 56-os, de kisebb arányban „47-es" – a kommunista hatalomátvétel idején emigrációba kényszerült – illetve később „disszidált", továbbá a főként Erdélyből kivándorolt) magyarokat is elsődlegesen az említett három téma foglalkoztatta, ezeket tárgyalták kiadványaik és az általuk rendezett konferenciák, találkozók. Az utazási könnyítések jóvoltából az itthon élők közül egyre többen vettek részt ilyen rendezvényeken, csempészték haza az emigráció kiadványait, sőt publikáltak is azokban – saját nevük alatt, vagy álnéven. Ha létezett is különbség a müncheni *Nemzetőr*, a római *Katolikus Szemle*, az ugyancsak Münchenben szerkesztett *Új Látóhatár* és a Svájcban elsősorban kiadóként működő Európai Protestáns Szabadegyetem irányvonala és szerzői, valamint a Hollandiai Mikes Kelemen Kör, a londoni Szepsi Csombor Kör, a svájci SMIKK, az Egyesült Államokban működő Magyar Baráti

[29] Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály Tájékoztató Jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Bibó-Emlékkönyvről. [1981] A birtokomban lévő szöveg 3.l. Közölte Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok. 105-119. V.ö. Murányi Gábor: "A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés," *Élet és Irodalom*, 49. évf. 42. sz. 2005. október 21.

[30] Bibó István: „A magyar békeszerződés," *Válasz,* 1946. Kötetben közli Huszár Tibor (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1986, II. kötet, 294–295.

[31] Az 1970-es évektől kibontakozó ellenzéki jellegű mozgalmak tömör áttekintését adja Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest: Rubikon, 2003, 23-37. l., de ebben nem emeli ki 1956 kulcsszerepét.

Közösség – Itt-Ott mozgalom és a New Bruswick-i Magyar Öregdiák Szövetség előadói és Magyarországról meghívottjai között a hangsúlyokban, de a hazai rendszer elutasításában, a határontúli magyarok támogatásában és 1956 emlékének ápolásában teljes volt köztük az egyetértés. Csoóri Sándor találóan nevezte „magyar szigetvilág"-nak a 70-es években kialakuló és a 80-as években már kontinenseken átívelő kört, amelynek tagjai személyesen vagy írásaikon keresztül ismerték és becsülték egymást, amelyben a nyugati és a Kárpát-medencében élő magyarság egyre gyakrabban találkozott.[32]

A forradalom évfordulói (1976, 1981, 1986) kitűnő alkalmat jelentettek megemlékezésekre, konferenciákra és kiadványok megjelentetésére, a nyugati sajtó – és a hazai hatóságok – figyelmének felkeltésére. Litván joggal emeli ki 56 szerepét az 1978-ban budapesti magánlakásokban induló ún. hétfői szabadegyetem, a Kende Péter által Párizsban kiadott Magyar Füzetek, majd az 1983-ban induló *Beszélő* témáiban. A „demokratikus ellenzék"-nél jóval szélesebb és növekvő kör, a „második nyilvánosság" olvasta és terjesztette a tiltott irodalmat, de még többhöz jutottak el egyes itthoni folyóiratok (elsősorban a szegedi *Tiszatáj*, a debreceni *Alföld*, a kecskeméti *Forrás*, a tatabányai *Új Forrás*, a szombathelyi *Életünk* és a pécsi *Jelenkor*, kiemelten pedig a *Mozgó Világ*) „meredek," illetve visszavont, kivett írásai. Az első „botrány" Illyés „Szellem és erőszak" c. kötetének bezúzása volt (az erdélyi magyarsággal kapcsolatos cikke miatt), a legnagyobb visszhangot pedig a *Mozgó Világ* egész szerkesztőségének 1983-ban történt leváltása, a lap gleichschaltolása váltotta ki. Valóságos szenzáció volt Nagy Gáspár 1956-ra és Nagy Imréék meggyilkolására utaló verse, amely az *Új Forrás* 1984. októberi [!] számában jelent meg, és a lap betiltásához, a szerző állásvesztéséhez vezetett.

Noha a másológépek használata akkoriban még szigorúan ellenőrzött volt, Nagy Gáspár verse másolatokban (írógéppel, vagy kézírással, indigóval másolva) széles körben elterjedt.

A hazai szamizdatnál jóval kevesebb emberhez jutottak el a Nyugaton megjelent írások, mert ezeket gyakorlatig kivétel nélkül veszélyesnek, „ellenséges"-nek minősítette a hazai pártvezetés, ezért postai úton nem kézbesítették, a beutazóktól pedig – ha megtalálták – elkobozták. Az utazások számának növekedésével azonban egyre több jutott be ezekből az országba. Közülük kiemelkedik az 1985-ben Münchenben megjelent Független Fórum.[33] Harminckét Magyarországon élő szerző (köztük Illyés, Konrád, Csoóri, Solt, Kovács István, Bali, Utassy, Szabó Miklós, Csurka, Zsille, Nagy Gárpár, Kőszeg, Hervay G., Lezsák, Pákh T., Demszky, Dalos, Duray, Nagy András) 59 írását tartalmazta, közülük tíz foglalkozott az 56-os forradalommal. A gyűjtemény amerikai és nyugat-európai magyar szervezetek, valamint 153 névvel szerepelő és 31 magát meg nem nevező egyén anyagi segítségével került kiadásra. Korábban még sosem jött létre egy ennyire széles front „a legvidámabb barakk" bírálatára. A júniusban lezajlott parlamenti választásokon a Hazafias Népfront – többes jelölés mellett – még látszólag meggyőző, 90 %-os eredményt ért el,[34] de ez jobbára csak a nyugati sajtót győzte meg, a hazai társadalom valódi állapotát nem tükrözte.

Az MSZMP XIII. kongresszusa 1985. márciusban még símán lezajlott a szép jövőre vonatkozó ígéretek jegyében, de három hónappal később 45 ismert író és ellenzéki a monori

[32] A magyar-magyar kapcsolatokat is részletesen tárgyalja Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985., különösen a IV. és V. fejezet. V.ö. Nagy Károly: *Magyar szigetvilágban ma és holnap.* New York: Püski, 1984., és Uő: *Szigetmagyarság és szolidaritás*. Montreal: Corvin, 1988.

[33] Zsille Zoltán (szerk.), *Független Fórum. Kéziratos tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében.* München, 1985.

[34] Az eredmények legalaposabb elemzését Kukorelli István végezte el az igen kis példányszámban megjelenő *Medvetánc* folyóirat 1987/3-4. számában, 137-144.

kempingben vitatta meg az ország súlyos politikai és társadalmi problémáit. Itt személyesen találkoztak a marxizmusból kiábrándult értelmiségiek, mint Donáth, Vásárhelyi, Bence és Kis, valamint a hazai „szocializmus"-ból kiábrándult népi gyökerű írók, mint Csoóri, Csurka és Csengey az 1956-os szerepe miatt börtönbüntetést szenvedett Litván Györggyel és Vásárhelyi Miklóssal, valamint „befutott" értelmiségiekkel mint Antal László, Benda Kálmán, Levendel László, Réz Pál, Szücs Jenő, Tardos Márton és Vekerdi László. Sem Monoron, sem az októberben a budapesti európai Kulturális Fórum kapcsán szervezett ellenfórumon, de még az 1987. szeptember 27-én Lakiteleken Lezsák Sándorék kertjében felállított sátorban közel 181 résztvevővel lezajlott ellenzéki szellemű tanácskozáson sem esett sok szó 1956-ról, mert a vita az aktuális helyzetről és „a magyarság esélyei"-ről szólt, de a forradalom harmincadik évfordulója nagy visszhangot váltott ki az országon belül és kívül is. Itthon sokan azt várták, hogy változni, enyhülni fog a hivatalos megítélés, de ennek inkább az ellenkezője jellemezte a médiában levezényelt kampányt. Külföldön talán azért övezte nagyobb figyelem ezt az évfordulót, mint a korábbiakat, mert ekkorra Magyarország vált a szovjet blokk legígéretesebb, legszabadabb államává, és a világ kíváncsian figyelte, hová vezet mindez.

1986 decemberében a hivatalos értékeléssel élesen szembenálló szellemű konferencia emlékezett meg a forradalomról, az 56-ban elítélt Eörsi István író lakásán, de a hatvan résztvevő között egyedül Csoóri képviselte a „népi" hátterű ellenzéket. Nem feladata e tanulmánynak annak bemutatása, mi és hogyan vezetett a Monorban összetalálkozott két ellenzék eltávolodásához, külön pártalapításához, majd a szembenálláshoz. Ide csak az tartozik, hogy a hazai kommunista rendszer bomlásában és az ellenzéki mozgalmak gyors felerősödésében milyen szerepe volt '56 emlékének, illetve a forradalom résztvevőinek.

Amikor a fokozatosan itthon is elterjedő szóhasználat szerint a „demokratikus ellenzék," az egykori szamizdatosok 1988 tavaszán megalakították a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, már nyilvánosan működött egy sereg erősen kritikus hangvételű kör, klub, társaság és független szakszervezet, sőt egy független ifjúsági politikai szövetség, a Fidesz is. Ekkoriban jött létre a Történelmi Igazságtétel Bizottság azzal a céllal, hogy a forradalom harminc éve kivégzett mártírjai kapják meg a méltó végtisztességet, valamint a jogi és politikai rehabilitációt. E testületben, csakúgy mint a Hálózatból 1988. november 13-án megalakult pártszerű Szabad Demokraták Szövetségének vezetői, „szóvivői" között ott volt a forradalomban aktív szerepet vitt Vásárhelyi Miklós (Nagy Imre sajtófőnöke), Litván György, az ugyancsak börtönviselt Göncz Árpád és Mécs Imre. Az SZDSZ „Elvi Nyilatkozat"-a az elődök sorában (Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Jászi, Kéthly, Bíbó stb.) említette az 1953-56 közötti pártellenzéket, „amely szembeszállt a sztálinizmussal, és pártja parancsánál többre tartotta a nép akaratát," valamint Nagy Imrét. Célként jelölték meg 1956 programjából a többpártrendszert, az önigazgatást, a függetlenséget és a semlegességet, a munkásság valódi érdekvédelmét.

A második lakiteleki találkozón 1988. szeptember 3-án megalakult Magyar Demokrata Fórum első dokumentumai a demokratikus átalakulás aktuális feladatairól szóltak, ezért nem szerepel bennük 1956, de aligha vitatható, hogy az MDF is a forradalom talaján állt, az akkori célok megvalósítását akarta. Az 1988-as 200-300 alapító tag között ugyan nem voltak olyan prominens politikai elítéltek, mint az SZDSZ-ben, részben fiatalabb koruk miatt, részben pedig azért, mert igen sok 1956 után meghurcolt 1988-ban még túl kockázatosnak ítélte, hogy újra exponálja magát, és családját ismét kitegye a forradalom utáni megpróbáltatásoknak. Ugyanakkor az MDF első húszezer tagja és 1990-es koalíciós partnerei között igen sok vállalt annak idején szerepet, vezető szerepet az 56-os forradalmi bizottságokban. Noha részletes vizsgálatot nem végeztem, de az Antall-kormány és néhány ismertebb párt-társuk életrajza ezt egyértelműen alátámasztja.

Az Antall-vezette koalíció 56-os múltja

Antall József kormánya 1956-os kormány volt, mert a 33 év után győztes forradalom céljait valló, jórészt a forradalomban valamilyen mértékben részt vett személyekből állt. A miniszterelnök 56-ban fegyveres nemzetőr volt, aki részt vett a Kisgazdapárt Semmelweis utcai egykori székházának a visszafoglalásában. Apja mellett igen aktív szerepet vitt a politikai eseményekben is, elsősorban a Kisgazdapárt keretében, ő írta annak 1956. november 16-i kibontakozási tervezetét.[35] A belvárosi Antall-lakás valóságos forradalmi központ, november 4-e után pedig egyfajta ellenállási góc volt, egyben hónapokon át Kovács Béla, az 1947-ben a szovjet hadsereg által elhurcolt kisgazda-főtitkár lakhelye. A miniszterelnök mellett az 56-os egyetemi mozgalmakban vezető szerepet vitt Debrecenben a honvédelmi miniszter, Für Lajos, és a Műegyetemen a későbbi ipari miniszter Szabó Iván. Szabad György házelnök az ELTE Bölcsészettudományi Kara Forradalmi Bizottságának, illetve a Történészek Forradalmi Bizottságának volt a tagja. 56-os tevékenységéért éveket töltött börtönben két MDF-es országgyűlési képviselő: a recski munkatábort is megjárt Zimányi Tibor, valamint Dénes János. Több mint egy tucat képviselőtársuk volt tagja az 56-os Nemzetőrségnek, illetve valamelyik forradalmi bizottságnak.[36] Nagy Ferenc József, a Független Kisgazdapárt 1990 és 1991 közötti elnöke, előbb földművelésügyi, majd tárca nélküli miniszter, a korábban elszenvedett súlyos megpróbáltatások ellenére 1956-ban szülőföldje Nemzeti Bizottságában vezető szerepet vitt, és visszatartotta a lakosságot a rögtönbíráskodástól.[37] A kisgazda és kereszténydemokrata képviselők többsége már 1945 és 1948 között, majd 1956-ban is aktívan részt vett a politikában, amiért később sok hátrány érte őket. A három koalíciós párt tagságának zöme is ’56-os volt, akiknek meghatározó élménye volt a forradalom, abban minimálisan tüntetőként, gyakrabban nemzetőrként, forradalmi bizottsági tagként vettek részt; a fiatalabbak 56-os családi háttérrel rendelkeztek. Nemcsak a képviselők, de pártjaik tagsága is megőrizte az akkori emlékeket, s mindenki boldog volt, hogy végre nyíltan, a megtorlástól való félelem nélkül beszélhet azokról, próbálja megvalósítani az akkori célokat. Az Antall-kormány programjában szereplő célok egy része visszament a 16 ponthoz és az 56-os forradalomban hangot kapott további követelésekhez. A semlegesség a két szembenálló szövetségi rendszer megszűnésével elvesztette értelmét, a NATO-tagság viszont az ország biztonságát szilárdabb alapokra helyezte, összhangban volt 1956 hangulatával.

Antall beszédein és cselekedetein, minden megnyilvánulásán átsugárzott 56 iránti elkötelezettsége. Nagy Imre és mártírtársainak emléktábláját az újratemetés előtti napon avatták fel a Fő utcai katonai börtön – raboskodásuk egyik színhelye – falán. Az avatóbeszédet az akkor még egyszerű MDF-tag Antall tartotta.[38] 1990. október 23-án az Országgyűlésben emlékezetes beszédben szólt arról, milyen szerep illeti meg 1956-ot „a nemzeti mitológiában” és a világtörténelemben. „A mitológiában azok is részt vehetnek, akik nem voltak közvetlen részesei, ahogy múltunkat vállalhatják azok is, akik akkor még nem voltak a nemzet részei, hiszen a mai magyarság vállalhatja – függetlenül attól, hogy ősei később érkeztek a hazába – Szent Istvánt, vállalhatja Mohácsot, vállalhatja Rákóczit és vállalhatja 48-at. 1956-ot is örök időkre vállalhatja mindenki, mert a nemzeti mitológia tisztító, lelkesítő időszakát jelenti.” Szólt arról is, hogy 56 leverése miatt nem volt idő a különböző célok, irányzatok közötti ellentétek kibontakozására, „a leveretés megóvja a

[35] Antall József: *Modell és valóság.* Budapest: Athenaeum Nyomda Rt., 1994, I. köt. 464-473. Első közlése: *História*, 1988. 6. sz. 17-19.
[36] Kónya Imre frakcióvezető 2007. január 22-i, e tárgyban hozzám intézett levele.
[37] Nagy Ferenc József: Sáros kerék (Visszaemlékezések). Kisharsány, 2005. 182-185.
[38] Antall, *id. mű* II. köt. 12-15.

mitológiát – bármilyen tragikus is [ez].” [39] Antall 56 szellemében akart igazságot szolgáltatni, törvényes módon, bosszú nélkül, de kimondva a felelősséget. Kormánya rehabilitálta a meghurcoltakat, csökkentette a méltatlanul magas nyugdíjakat, kárpótlás útján próbálta jóvátenni két diktatúra tömeges jogsértéseit. 1991. október 23-án az Operaházban fejtette ki, hogy nemcsak a 33 év utáni győzelem igazolja az egykori áldozatot, de az is, hogy a forradalomból Keleten és Nyugaton egyaránt tanultak a kormányok, tanult a baloldali értelmiség, még a Kádár-rendszer is, amit az 1963 utáni enyhülés is jelzett. A rendszerváltozás révén Magyarország lényegében véve megvalósította mind az 1848-as 12 pontot, mind az 56-os 16 pontot. Meggyőző választ adott a már akkor felbukkanó kérdésre, szemrehányásra, hogy 1989/90-ben miért nem volt radikális forradalom? „Egy hosszú, több évtizedes elnyomatás és haldokló politikai, gazdasági állapot után, a szomszédos országokkal összehasonlított relatív jobblét révén megnyugodott lakossággal nem lehetett – és talán jobb is, hogy nem lehetett – új politikai forradalmat és szabadságharcot kezdeni. […] A békés átmenetnek ára van: katartikus élmény nélkül járjuk az útját. De az elszántságunk nem lehet kisebb, hiszen most éppen úgy egy forradalmat hajtunk végre. A szabadságharcot megvívtuk békésen a tárgyalóasztaloknál. A forradalom alapjait nem utcakövekből raktuk, hanem alkotmányos forradalmat hajtottunk végre. Amit egy forradalom éles utcai harcokban vív ki, mi véráldozatok nélkül, igazságszolgáltatással és igazságtétellel kívánjuk elérni. Úgy, hogy az otthonok ne pusztuljanak el, ne legyenek belőtt ablakok, ne legyenek kiégett házak. Inkább legyünk a térség unalmas országa, minthogy minden nap bekerüljünk a világ nagy tévéállomásainak adásaiba, mint déli szomszédunk. Éppen ezért, ha ezt az összehasonlítást elvégezzük, akkor ennek minden hátrányával együtt inkább örülnünk kell.” De – tette hozzá „bűnösök ne maradjanak büntetlenül. Még ha megbocsátanak is a bűnösöknek, akkor is tudniuk kell azt, mit jelent egy nemzet megvetése, mit jelent egy nemzet megbocsátó kegyelme. Semmiképpen nem azt jelenti, hogy a megbocsátás szellemével visszaélve politikai szemtelenséggel, politikai arroganciával szemünkbe nevessenek, és úgy tegyenek, mintha ők jártak volna el eddig is helyesen, és elég csak a címeket átfesteni, elég csak félfordulatokat végrehajtani eszmerendszerekben.” Felidézte beszédében a miniszterelnök, hogy 56-ban még szocialisztikus illúziók voltak a világban, s így nálunk is – ma az elesetteket gyámolító szolidaritással kell korrigálni a piac kegyetlenségét. Akkor a semlegesség vágyaink maximuma volt – s volt ráció egy nagy semleges blokk létrehozásában reménykedni. De most ott kell lennünk a világ számunkra fontos fórumain, ezért törekszünk az euro-atlanti intézményekbe.[40]

A szabad választások utáni első Országgyűlés az egyhangúlag elfogadott 1990. évi XXVIII. törvényben megállapította az 1956 októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét. A rendszerváltozásért folytatott küzdelemben egyesítő volt a forradalom emléke és üzenete, azóta azonban éles viták zajlanak arról, mi volt annak a meghatározó jellege, ki képviseli hitelesen annak örökségét. A történészek tisztában vannak azzal, mennyire értelmetlenek és történelmietlenek ezek a viták. De segíthetünk megértetni a társadalommal, hogy 1956 egyik meghatározó célja éppen az volt, hogy Magyarországon lehessen ilyen vitákat folytatni, s hogy a politikai életben a demokrácia, a többpártrendszer, a pluralizmus megkérdőjelezhetetlen alapérték legyen.

Személyes hozzájárulásom 56 szellemének megőrzéséhez

Gimnáziumi osztálytársaimmal 1956. október 23-án az elsők között érkeztem a Bem-térre, néhány fényképen láthatók is vagyunk, egyesek Toldy diáksapkában. Ott voltam a

[39] Uo. 86-89.
[40] Uo. 217-225.

Parlamentnél, de Nagy Imrére hiába várakozva egy teherautón én is átmentem a Rádióhoz. A tömeg miatt azonban nem lehetett bejutni a Bródy Sándor utcába, így még a harcok kitörése előtt hazamentem. A következő napokat barátaimmal együtt az utcákon töltöttük, fegyverhez nem jutottunk, és a harcolók iránti csodálatunk mellett nem hittünk abban, hogy a kis Magyarország legyőzhetné a szovjet világhatalmat. Az október 25-i Kossuth-téri sortűz idején a Nagykörúton találkoztunk gépfegyverrel tüzelő szovjet tankokkal, felénk is irányította fegyverét egy katona, de nem lőtt. Az október végi vélt győzelem fölött érzett boldogság emléke, az emberek akkori tekintete feledhetetlenül belevéső dött az agyamba. Gyűjtöttem az újságokat, röplapokat, ezeket lakásunkban szüleim által sem ismert rejtekhelyen tartottam évtizedeken át. (Egy házkutatás persze hamar fellelte volna ezeket.) A SZER mellett más külföldi rádiókat is hallgattam, ezekből az együttérzést és a csodálatot szűrtem ki, de olyan ígéretet nem hallottam, hogy fegyveres segítséget várhatunk. Nem amerikai, hanem kék sisakos ENSZ-katonákat vártam. November elején – „Andropov úr" magyarázkodásait olvasva – rossz sejtelmeim erősödtek, de mégsem hittem, hogy az október 30-i TASSZ-közlemény után egy olyan hitszegő támadás következhet be, mint amire november 4-e hajnalán az ágyúszóra ébredtem. Az a hajnal jutott eszembe, és megborzongtam, amikor 1990. június végén Koppenhágában Shevarnadze szovjet külügyminiszterrel hazám képviselőjeként ültem le tárgyalni kapcsolataink jövőjéről.

Magamban, belül, minden október 23-át megünnepeltem. Az első évfordulón – ahogy említettem – a Toldyban tüntettünk, s ezért minden középiskolából történő kizárással fenyegettek, majd eltiltottak az egyetemi továbbtanulástól. Ezek a korai megpróbáltatások jó leckét jelentettek, maradandó károsodást nem okoztak, viszont megedzettek, és természetesen ráerősítettek 56-ra, mint életem meghatározó élményére. Első három nyugati utazásom során kerestem az 56-ról megjelent könyveket, minden lehetséges alkalommal hazacsempésztem néhány, a forradalomról (is) szóló munkát. 1956-ot és a kommunizmust a tényeknek és meggyőződésemnek megfelelően tanítottam – mind Amerikában, mind itthon, amikor erről a közgazdasági egyetemen módot kaptam. Amerikai vendégtanárságom idején örömmel járultam hozzá a bostoni 56-os emlékmű költségeihez. A 30. évfordulóra én írtam – álnéven – a Bécsi Napló vezércikkét. Ebben rámutattam, miért alaptalan a 67-eshez hasonlító kiegyezésnek nevezni a Kádár-féle konszolidációt: míg 1867 nyilvánosan elégtételt adott 1848 elveinek és szereplőinek, „az 1956-os törvényes magyar kormány kivégzett tagjai továbbra is jeltelen sírban nyugszanak, a hivatalos propaganda hosszú hallgatás után az elmúlt öt évben ismét hangsúlyozottan ellenforradalomról beszél, sőt az ennek nyugati előkészítéséről szóló gyermeteg meséket is fölelevenítette. Ez a hazai hangos újkonzervatív 56-kép cáfolja a rendszernek önmaga által hirdetett hírét a nemzeti megbékélésről, a társadalmi konszenzusról. A magyar társadalom emlékező részében undort és rossz előérzetet kelt, s nagyban gátolja a nyugaton élő magyarsággal folytatott további dialógust és kapcsolatépítést." Írásom végén szorgalmaztam, hogy a hazai vezetés lépjen át önmaga árnyékán, és változtassa meg annak a hivatalos megítélését, amikor „a soha még ilyen egységet nem mutató magyar nép, munkások, katonák, diákok próbáltak egy szabadabb, demokratikus és szociális Magyarországot teremteni történelmünk legszebb, legtisztább, legfelemelőbb fejezetét alkotó forradalomban."[41]

A forradalom céljai melletti elkötelezettség vitt Lakitelekre, az MDF alapítói közé. Úton odafelé, Konrád György és Kodolányi Gyula társaságban, még inkább gondoltam arra, hogy utam a börtönbe vezethet, mintsem hogy a politikai szerepvállaláshoz. A miniszterséghez a legkevésbé. Külügyminiszterként, ellenzéki képviselőként, végül nagykövetként 56 szellemében igyekeztem beszélni és cselekedni. Jól esett, amikor ezt az amerikai magyarok,

[41] Kákay* Aranyos (Budapest): Forradalom és kiegyezés? Bécsi Napló, 7. évf. 1986. 6. sz. november–december. 1. l.

az 1956-os menekültek megérezték. Én találtam ki, s erre büszke vagyok, hogy a Külügyminisztérium új épületének helyet adó tér Bolgár Elek (a Tanácsköztársaság bécsi követe) helyett – a szomszédos katonai börtönre, a vezetők raboskodásának színhelyére is utalva – Nagy Imre nevét viselje. Rehabilitáltattam az 1947-ben, ill. 1956 után eltávolított külügyi hivatalnokokat. 56-os menekültekből és hazai 56-osokból is merítettem diplomáciai szolgálatunk megújítása során, így lett képviselőnk Tar Pál, Czigány Lóránt, Siklós István és Szakács András. Írásokban, előadásokban, nagyköveti köszöntőkben igyekeztem ápolni '56 emlékét, rámutatva világtörténelmi jelentőségére, szerepére az 1989-es rendszerváltozásokban, a kommunista dominók eldőltében. A 45. évfordulón sikeres konferenciát rendeztem a forradalomról Washingtonban – összefoglalója az *Insight Magazine*-ban jelent meg.[42]

Nem tudom, hogy 1956 körül mikor fognak megnyugodni a kedélyek. De abban bizonyos vagyok, hogy amikor már a személyes résztvevők és tanúk eltávoznak, 1956 fénye nem elhalványulni fog, ellenkezőleg, forradalmunk akkor fogja igazán és véglegesen elfoglalni méltó helyét a nemzeti panteonban és a világtörténelemben.[43]

[42] Stephen Goode: „The Deathblow to Soviet Communism." *Insight on the News*, January 7, 2001.

[43] Ellentétben a közvélekedéssel, efelé tett lépésnek értékelem az 50. évfordulót, annak minden sajnálatos és méltatlan megnyilvánulása ellenére. Erről szól írásom, „A háromszor győztes magyar forradalom," *Heti Válasz,* 2006. december 14.